

ЕКЗОТИ ДЕНДРОФЛОРИ МІСТА ЧЕРНІГОВА

Потоцька С.О.

*Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т.Г. Шевченка (Україна)*

Дендрофлора м. Чернігова являє значний інтерес не лише для ботаніків, біологів, а й для фахівців зеленого будівництва, екологів та всіх мешканців міста, здоров'я яких в значній мірі залежить від чистоти повітря та стану навколишнього середовища. В наш час у містах все більш актуальними постають питання озеленення урботериторій. В зв'язку з цим, значна роль приділяється перспективному асортименту деревних рослин, зокрема інтродуцентам із високими декоративними якостями, також необхідно враховувати й антропо tolerantні властивості видів [2]. Тільки поєднання різних екологічних особливостей допоможе створювати стійкі й естетичні міські насадження. Місто Чернігів з давніх часів відрізнялося значними площами озелених територій, за що його досить часто вважають "зеленим містом". Паркобудівництво у Чернігові набуває значного розвитку у другій половині ХХ століття. Вагому роль в інтродукції деревних рослин відіграв Чернігівський обласний ботанічний сад, який існував з 1946 по 1963 рр., що пов'язано не тільки з наявністю значної кількості видів аборигенних рослин, а й з тим, що поруч з ними культивується значна кількість рослин-екзотів. У сучасній природно-заповідній мережі міста Чернігова охороняються лише два лісопаркових масиви, два парки та вікові дерева (15 об'єктів), окремі парки (2), що не забезпечує охорону різноманіття дендрофлори природних лісів та штучних насаджень. Отже, актуальності набуває проведення комплексного дослідження по вивченню екзотів дендрофлори міста Чернігова, що дозволить розробити шляхи збагачення видового різноманіття та збереження цінних насаджень у системі природно-заповідного фонду та в колекціях територій обмеженого використання.

Об'єктом нашого дослідження виступали осередки культивованої дендрофлори міста Чернігова. При проведенні дендрологічного аналізу вивчали біологічні, екологічні особливості екзотів. В процесі дослідження були використані методи: історичного аналізу, індукційних узагальнень даних, дедуктивних висновків, стандартні методики гербаризації і визначення рослин у живому стані та по гербарним зразкам кафедри екології та охорони природи ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка [3].

В орографічному відношенні територія міста Чернігова розташована в східній частині Чернігівського Полісся, на Правобережжі річки Десни, у зоні сполучення її долини з Любеч-Чернігівською моренно-зандровою рівниною. Географічне положення Чернігова – (координати 48°37'N22°18'E), площа міста становить

78 м² [3]. Загальна площа земель, що знаходяться в адміністративних межах міста складає 7132 гектари. Площа зелених насаджень міста Чернігова (станом на 01.01.2013 р.) становить 3100 га, а площа насаджень загального користування – 752 га.

Озеленення Чернігова складалося як результат його багатотисячолітньої історії, торгівельних зв'язків та залучення в культуру деревних видів різного походження. У формуванні осередків дендрофлори на території міста Чернігова нами виділено п'ять періодів [1]: I період (середина XVII ст. – 1914 р.); II період (1914 – 1943 рр.); III період (1944 – 1963 рр. XX ст.); IV період (1964 – 1991 рр.); V період (1991 р. – сьогодні).

I період (середина XVII ст. – 1914 р.) – період спонтанного озеленення та початку формування міських паркових територій. До початку XVII ст. серед деревних рослин у місті були поширені такі як: груша, вишня, яблуня, грецький горіх. У середині XVII ст. – на початку XVIII ст. впроваджуються і набувають широкого розповсюдження шовковиця, абрикос. Цілеспрямоване формування зелених насаджень розпочалося з середини XVII ст. – початку XVIII ст. та було зумовлено будівництвом парків при садибах місцевих землевласників. Перші сади також були закладені в XVII – XVIII ст. на землях Єлецького, Ілінського та Троїцького монастирів. Заслужують на увагу кілька приватних садів Чернігова, зокрема, пана Грембецького з теплицею, князя Прозоровського над річкою Стрижень, Єлецького монастиря і колишній Книшів з чудовими краєвидами на р. Десну [1]. У цих садах зростали різні сорти фруктових дерев (груш, яблунь, вишень), грецькі горіхи, шовковиця, ряд видів екзотичних деревних рослин. У XVIII ст. у місті виникає декілька парків, зокрема слід відзначити монастирські сади на Болдиних горах, парк на Валу, приватні сади. "Болдині гори" – це порізані глибокими урвищами і яругами високі скелі правого боку р. Десни, які у літописних згадках відмічаються 1069 роком, а за часів Київської Русі тут височів дубовий гай, залишки якого збереглися і до сьогодні. Це чотири групи дубів – 17 дерев віком 300 – 350 рр. у західній частині урочища Маліїв рив, що мають статус ботанічної пам'ятки природи місцевого значення. Серед природно-історичних територій міста слід відзначити заповідне урочище "Святе", старовинне мальовниче лісове урочище на краю правобережної борової тераси р. Десни [1, 3].

Після скасування укріплень Чернігівської фортеці, у місті з'явилися перші бульвари, які простягалися вздовж вулиць Преображенської і Смоленської (сучасна вул. Шевченка – від Красного мосту до Міського саду (1803 – 1806 рр.)). Парк "Казенний сад" було засновано в 1883–1886 рр. на основі заплавної природного лісу, про що свідчить в основному збережена його ценотична складова. З 1964 року була прийнята сучасна назва парку – Центральний парк культури та відпочинку "Міський сад".

З 80-х років XIX ст. в Чернігові розпочинається справжній "парковий бум". Парк культури і відпочинку на Валу (сучасна назва – Центральний парк культури і

відпочинку "імені М.М. Коцюбинського") з'явився у середині ХІХ ст. (близько 1846 р.). Під час закладання парку спочатку було очищено територію від старих будівель, вирівняно її, створено алеї, висаджено деревні рослини (тополі, липи, яблуні). У 1884 році за ініціативи губернатора О.К. Анастасьєва влаштовується сквер на Гімназійній площі (поруч з будинком сучасного історичного музею імені В.В. Тарновського). У ХІХ ст. (згідно з планами реконструкції міста 1803, 1805, 1834 і 1861 рр.) проводилося перепланування центральних вулиць і кварталів Чернігова, у тому числі окремих паркових територій та зелених насаджень. У 1895 р. створюється сквер біля Катерининської церкви; у 1896 році ще один сквер з'являється біля Вознесенської церкви (перехрестя сучасних вулиць Молодшого та Шевченка). Через два роки поруч з ними створено ще два бульвари, на території яких висаджено ряд видів деревних рослин, а саме: липа серцелиста, клен гостролистий, дуб звичайний, ялина звичайна та інші. Театральний сквер було створено у 1898–1899 рр., за радянських часів сквер мав назву імені Піонерів, з травня 1944 року – сквер імені М. М. Попудренка. Тут було висаджені такі види деревних рослин, як: ялина звичайна, ялина колюча, гірकोкаштан звичайний, шовковиця біла, барбарис звичайний та інші.

Доброю традицією в місті стали у кінці ХІХ на початку ХХ ст. "Свята деревонасадження", які організовувалися міською владою для учнівської та студентської молоді. У 1899 році з'явився Дитячий бульвар на Олександрівському майдані, а у 1900 році – парк в урочищі Берізки.

ІІ період (з 1914 – 1943 рр.) – період руйнування і деградації окремих паркових територій міста і передмістя.

ІІІ період (з 1944 – 1963 рр. ХХ ст.) – період післявоєнної розбудови, перепланування територій та діяльності Чернігівського обласного ботанічного саду.

У післявоєнний час (1944 – 1947 рр.) відновлення міста Чернігова та його зелених насаджень проводилося дуже активно. У перші повоєнні роки місцевими жителями було висаджено тополлю канадську та тополлю чорну, види, доступні для міста на той період. У цей час спостерігається піднесення у створенні осередків дендрофлори, зокрема здійснюється озеленення окремих вулиць, новобудов, широко впроваджуються нові види-інтродуценти у природні та паркові території, зростають масштаби організованої і стихійної інтродукції. Просторово і композиційно зв'язувався центр міста з ансамблем Красної площі та стародавнім центром – Дитинцем ХІ–ХІІ ст. (Валом) і далі з простором деснянських луків. До складу еспланади входили: - широкий бульвар (до 1961 році імені Т.Г. Шевченка) з новою площею, (на ній було встановлено пам'ятник В.І. Леніну); два сквери – "імені М.М. Попудренка" і "Б. Хмельницького". На початку 70-х років ХХ ст. на Алеї героїв було висаджено такі деревні рослини як: ялина звичайна, ялина колюча, липа серцелиста, через деякий час було замінено липу серцелисту на гірकोкаштан звичайний. У період 1944 – 1947 рр. було закладено кілька бульварів

на відрізок від Алеї героїв до перетину вулиць Проспект Миру Київська, які пізніше (60 – 70 рр. ХХ ст.) було доповнено такими інтродуцентами як туя західна "Куляста", "Колоноподібна", ялина колюча, гіркокаштан звичайний, яловець віргінський та інші. Особливе місце в цей час щодо озеленення і благоустрою міста належить Чернігівському обласному ботанічному саду. На початок 1956 року Чернігівський обласний ботанічний сад був єдиною науково-дослідницькою установою такого спрямування на Лівобережному Поліссі.

IV період: (1964 – 1991 рр.) – період планомірного озеленення міста та збільшення асортименту видів деревних рослин. Паркові території міста Чернігова в цей період поповнювалися новими аборигенними та інтродукованими видами з розсаднику колишнього Чернігівського ботанічного саду. Такими видами, як: ялина звичайна, клен гостролистий, горобина звичайна, клен сріблястий, клен-явір, дуб червоний, глід одноматочковий, бузок звичайний та інші.

V період (1991 р. – сьогодні) – період оптимізації та збереження територій зелених насаджень міста Чернігова. В останні 10 років у межах міста спостерігається тенденція до знищення частини територій зелених насаджень для комерційних, приватних та бізнесових цілей. Старі дерева винищуються, а нові не висаджуються або висаджуються зовсім інші, менш цінні і недовговічні види.

Нами було здійснено інвентаризацію дендрофлори м. Чернігова (265 видів та 75 культиварів із 125 родів, 54 родин, відділів *Pinophyta* і *Magnoliophyta*). З'ясовано, що інтродукована дендрофлора Чернігова налічує 177 видів, 86 родів, 30 родин. Дендрофлора насаджень загального користування наведена в таблиці.

Географічний аналіз культивованої дендрофлори свідчить про те, що найбільша кількість інтродукованих видів походить з Східноазійської області – 51 вид (19,2%) *Juniperus chinensis*, *Chamaecyparis pisifera* Siebd. et Zucc., *Juglans mandshurica* Maxim. *Salix babylonica* L., *Salix matsudana* Koidz., *Stephanandra tanakae* Fisch. et Sav. Franch. та інші. Друге місце займають деревні рослини з Атлантично-Північно-Американської області – 41 вид (15,5%), серед них: *Thuja occidentalis*, *Juniperus virginiana*, *Rhus typhina* L., *Ptelea trifoliata*, *Tilia americana* та інші. Наступні флористичні області представлені таким чином: Ірано-Туранська область має 6 видів (2,3%), область Скелястих гір – 4 види (1,5%), Середземноморська область – 5 видів (1,9%), Сахаро-Аравійська область – 3 види (1,1%), Мадреанська область – 1 вид (0,4%). Ареали 75 видів (28,3%) охоплюють кілька флористичних областей. А також нами виявлено види гібридного походження (25 видів) та з Циркумбореальної області 54 види. На території агробіостанції ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка та ЧОПЛ у 2009 році було створено арборетум, де культивується 122 види та 49 культиварів, з 67 родів, 32 родин. За походженням переважають інтродуковані види (69), найбільш представлені зі Східноазійської (38; *Magnolia stellata*, *Berberis thunbergii*, *Rhododendron japonicum*,

Stephanandra tanakae та інші). Атлантично-Північно-Американської флористичної області (23; *Liriodendron tulipifera*, *Quercus rubra*, *Physocarpus opulifolia*, *Magonia aquifolium* та інші) і складають 56,6 %. 10 видів деревних рослин мають гібридне походження (*Magnolia x soulangeana*, *Rhododendron x hybridum*, *Salix x integra Spiraea x arguta* та інші). З Циркумбореальної флористичної області в арборетумі культивуються 22 види (18,0 %). Декілька флористичних областей мають 2; *Vuxus sempervirens*, *Andrachne colchica*, *Pyracantha coccinea* та інші). Всі інші представлені 1 – 3 видами .

Таблиця. Характеристика насаджень загального користування міста Чернігова

Назва паркової території	Рік створення	Площа, га	Кількість видів у т.ч. (аборигенних)
! Парк "імені М.М. Коцюбинського"	1846	18,2	70 (25)
Парк "Міський сад" * ¹	1883-1886	20,00	82 (26)
Парк "імені 50-річчя Жовтня"	XVIII ст.	6,74	30 (14)
Парк "Болдині гори" * ¹	1911	29,5	45 (15)
Парк "імені 60-річчя Комсомолу"	1961	2,34	25 (8)
Парк "імені Жовтня"	1961	12,11	25 (9)
Алея Героїв	1944-1947	5,18	43 (13)
Сквер "імені Б. Хмельницького"	1961	1,13	38 (10)
Сквер "імені М. Попудренка"	1898-1899	3,03	32 (7)
Бульвар по проспекту Миру	1947	11,5	57 (20)
Бульвар біля річки Стрижень	1961	2,4	33 (16)
! Урочище "Ялівщина"* ³	1946	110	101 (32)
! Лісопарк "Кордівка"	1883-1886	275	91 (30)
Урочище "Святе" * ²	XVII ст.	44	77 (27)
Урочище "Мар'їн гай"	XVIII ст.	12,5	58 (21)

Умовні позначення: *¹ – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва; *² – заповідне урочище; *³ – лісовий заказник місцевого значення (6,2 га); ! – перспективні для охорони території.

Отже, створення, становлення та розвиток різних типів зелених насаджень міста Чернігова є результатом різноспрямованих зв'язків та залученням в культуру видів деревних рослин різного походження. Паркобудівництво у Чернігові набуває значного розвитку у XIX ст. та другій половині XX ст.. Вагому роль в поширенні інтродукованих деревних рослин відіграв Чернігівський обласний ботанічний сад, який існував з 1946 – 1963 рр. Формування осередків дендрофлори на території міста відбувалося в результаті тривалої історії та планомірного озеленення в післявоєнні часи.

Представленість значної кількості інтродукованих видів в різних типах зелених насаджень м. Чернігова свідчить про подібність природно-кліматичних і екологічних умов регіону досліджень (вологість, температурні режими, сезонність, ґрунтові умови) з їх природними ареалами, зокрема більшості регіонів Північної Америки та Північно-Східної Азії. Також представленість значної кількості видів з різних флористичних областей та широка їх географія, свідчить про порівняно високі інтродукційні можливості території досліджень. В цілому, найбільш перспективними екзотами в зеленому будівництві міста Чернігова вважаємо наступні види: *Ginkgo biloba* L., *Metasequoia glyptostroboides* Hu et Cheng., *Picea pungens* Engelm. *P. glauca* (Moench.) Voss., *Juniperus virginiana* L., *Liriodendron tulipifera* L., *Gleditschia triacanthos* L., *Catalpa bignonioides* Walt., *Juglans mandshurica* Maxim., *Quercus rubra* L., *Rhus typhina* L., *Weigela praecox* (Lemoine) Bailey., різні види роду *Spiraea* та інші. Саме ці види рослин є найбільш цінними як з наукової, так і з естетичної точки зору для озеленення урботериторій Лівобережного Полісся.

Література

1. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 950 – Оп. № 4. – Спр. № 238. – Арк. – 9, 12.; Ф. Р. 1990 – Оп. №1 – Спр. № 199. – Арк. – 18.; Ф. Р. 951 – Оп. №1 – Спр. № 14. – Арк. – 7.
2. Кохно М.А. Інтродукція деревних рослин в Україні: здобутки і перспективи. / М.А. Кохно // Інтродукція рослин. №1. – 1999. – С. 27- 32.
3. Потоцька С.О. Сучасний стан зелених насаджень міських територій Чернігівського Полісся та шляхи їх оптимізації (на прикладі м. Чернігова) /С.О. Потоцька // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки, [Вип. № 18]. – Луцьк, – 2010. – С. 24 – 27.